

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР ЖУРНАЛИ

3 СОН, 4 ЖИЛД

ЖУРНАЛ ВЗГЛЯД В
ПРОШЛОЕ

НОМЕР 3, ВЫПУСК 4

JOURNAL OF LOOK
TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 4

Tadqiqot.uz

ТОШКЕНТ-2021

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

«Ўтмишга назар» илмий журнали таҳририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет научного журнала «Взгляд в прошлое»
Editorial board of the scientific journal Looking into the past

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
академик, Ўзбекистон Миллий
университети

Бобожонова Дилором Бобожонова
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари
университети

Зияева Доно Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Аширов Адхам Азимбаевич
тарих фанлари доктори, профессор, ЎзР
ФА Тарих институти

Агзамова Гулчеҳра Азизовна
тарих фанлари доктори, профессор, ЎзР
ФА Тарих институти

Ковалев Борис Николаевич
тарих фанлари доктори, профессор
Россия ФА, Санкт-Петербург Тарих
институти

Кебадзе Мадонна
тарих фанлари доктори, Телава
давлат университети, Грузия

Ауанасова Алима Мусировна
тарих фанлари доктори,
профессор Давлат тарихи
институти, Қозоғистон

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
фалсафа фанлари доктори,
профессор Ал-Фаробий номидаги
Қозоғистон Миллий университети,
Қозоғистон

Джоробекова Айнуэр Эшимбековна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Дипломатия академияси, Қозоғистон
Республикаси

Ширванова Тарана Амирага кызы
тарих фанлари номзоди, доцент
Азербайджон давлат иқтисодиёт
университети

Бурдиашвили Майя
тарих фанлари доктори, Телава
давлат университети, Грузия

Теймураз Ахалмосулишвили
профессор, Телава давлат
университети, Грузия

Кожакеева Ляззат Темировна
тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика
университети, Қозоғистон

Алиева Лале
тарих фанлари доктори,
Озарбайжон давлат университети

Исмаилова Алмаз
тарих фанлари доктори, Догистон
мустиқил университети

Улжаева Шохистахон Мамажоновна
тарих фанлари доктори, Тошкент
кимё - технология институти

Гофоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат тиббиёт
институти

Эргашева Юлдуз Алимовна
Тарих фанлари доктори, профессор,
Қариш муҳандислик-иқтисодиёт
институти

Халикова Рахбар Эргашевна
тарих фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат техника университети

Ишанходжаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна
тарих фанлари доктори, доцент
Нукус давлат педагогика институти

Мустафаева Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари доктори Ўзбекистон
Республикаси Фанлар академияси

Ерметов Аваз Абдуллаевич
тарих фанлари доктори, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Расулов Абдуллажон Нуриддинович
тарих фанлари доктори, профессор
Наманган давлат университети

Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Хайдаров Муродилла Махмудалиевич
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон миллий университети

Талапов Бахриддин Алижанович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Наманган давлат университети

Одилов Абдор Анварович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Саипова Камола Давляталиевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети

Рахмонкулова Зумрад Бойхуразовна
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети

Саҳифаловчи: Абдулазиз Муҳаммадиев

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улицы Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr. 1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

1. Юлдуз Алимовна Эргашева, Зилола Сафаровна Сафарова ШАРҚНИНГ БУЮК ВА ГЎЗАЛ АЁЛЛАРИ	4
2. Ўктамжон Шералиевич Абдуллаев ЎЗБЕКИСТОНДА ПЕДАГОГИКА ЙЎНАЛИШИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЎҚУВ-ТАРБИЯВИЙ ИШЛАРНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ТАРИХИДАН	11
3. Миржалол Ҳимматович Ақобиров СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ ЛАШКАРИДА ҚЎШИНЛАР ТАЪМИНОТИ ВА ҚУРОЛ ЯРОҒ МАСАЛАСИ	18
4. Бахтиёр Атаханов ЎЗБЕКИСТОН ВА БЕЛАРУСЬ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ҲАМКОРЛИК АЛОҚАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ	23
5. Шухрат Тошкентович Боймуродов ЎЗБЕКИСТОНДА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲАТЛАРИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ	30
6. Ihtiyor Boxodir o'g'li Boxodirov TURKISTON HARBIY OKRUGI TASHKIL ETILISHI ARAFASIDA O'RTA OSIYO DAVLATLARIDA HARBIY SONA	37
7. Дилафрўз Каримова МАШАҚҚАТЛИ ВА ШАРАФЛИ ИЛМ ЙЎЛИ.....	50
8. Жамшид Қулназарович Кўчаров АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА БУХОРОДА ДЕҲҚОНЧИЛИК ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДАН.....	66
9. Людмила Вячеславовна Пак РАНГ – ЎЗБЕКИСТОН КОРЕЙСЛАРИ МАДАНИЯТИДА СЕМАНТИКА ВА СИМВОЛИКА (ТЎЙ МАРОСИМЛАРИ МИСОЛИДА).....	71
10. Дилорам Хужамқуловна Сангирова, Лутфия Батировна Қодирова ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА ҲОКИМИЯТ РАМЗЛАРИ.....	80
11. Муҳайё Ғанижновна Эргашева АЁЛЛАР САВОДСИЗЛИГИНИ ТУГАТИШ МАСАЛАЛАРИ НАМАНГАН ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА.....	91
12. Бахтиёр Эргашевич Юлдашев ЎРТА ОСИЁДА ТЕМИР ЙЎЛ ҚУРИЛИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТГАН СИЁСИЙ ОМИЛЛАР.....	95

ЎТМИШГА НАЗАР ЖУРНАЛИ ЖУРНАЛ ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ JOURNAL OF LOOK TO THE PAST

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИДА ҲОКИМИЯТ РАМЗЛАРИ

Дилорам Хужамкуловна Сангирова,
Гулистон давлат университети доценти
dsangreal@mail.ru

Лутфия Батировна Қодирова,
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви Академияси доценти
lutfiyaqodirova@rambler.ru

For citation: Diloram Sangirova, Lutfiya Qodirova, SYMBOLS OF THE POWER OF THE UZBEK STATE. Look to the past. 2021, vol. 3, issue 4, (80-90) pp.

 DOI 10.26739/2181-9599-2021-3-10

АННОТАЦИЯ

Мақола ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишда муҳим манба бўлган ҳокимият белгилари ҳамда рамзларининг вужудга келиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини турли манбалар асосида таҳлил қилишга қаратилган. Ўзбек давлатчилиги тарихининг турли даврларида қўлланилган ҳокимият рамзларини тадқиқ этиш, уларнинг келиб чиқиши, ҳуқуқий мустаҳкамланиши, ривожланиши ва улардан фойдаланиш тажрибаларини тадқиқ этиш орқали давлатчилик тараққиётининг ўзига хос жиҳатларини очиқ беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: ҳокимият ва давлат рамзлари, тамға, туғ, туғчи, танга, байроқ, алам, ялов, герб.

СИМВОЛЫ ВЛАСТИ УЗБЕКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Дилорам Хужамкуловна Сангирова,
доцент Гулистанского государственного университета

Лутфия Батировна Қодирова,
Доцент Академии государственного управления
при Президенте Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье на основе различных источников анализируется возникновение знаков и символов власти, являющихся важным источником в изучении истории узбекской государственности, и их особенности. На основе изучения символов власти, используемых в разные периоды истории узбекской государственности, их происхождения, правового закрепления, развития и опыта их использования, рассматриваются особенности становления государственности.

Ключевые слова: символы власти и государства, тамга, туг (бунчук), тугчи, монета, знамя, флаг, стяг, герб

SYMBOLS OF THE POWER OF THE UZBEK STATE

Diloram Sangirova,

Associate professor of Gulistan state University

Lutfiya Qodirova,

Associate professor, of Academy of Public

Administration under the President

of the Republic of Uzbekistan

ABSTRACT

Based on various sources, the article analyzes the emergence of signs and symbols of power, which are an important source in the study of the history of Uzbek statehood, and their features. Based on the study of the symbols of power used in different periods of the history of the Uzbek statehood, their origin, legal consolidation, development and experience of their use, the author considers the peculiarities of the formation of statehood.

Index Terms: symbols of power and state, tamga, bunchuk, coin, banner, flag, coat of arms.

1. Долзарблиги:

Муайян бир давлатнинг миллий суверенитетини ифодаладиган, тарихан таркиб топган алоҳида, энг муҳим белгилари – давлат рамзлари ҳисобланади. Герб, байроқ ва мадҳия нафақат давлат рамзи, балки ўзида давлатнинг ва унда истиқомат қилувчи халқларнинг тарихий, ҳарбий, маданий анъаналарини, бошқа давлатлар билан алоқаларини, анъана ва маданиятларнинг халқлараро алмашинувини акс эттирувчи ўзига хос тарихий манба сифатида ҳам қимматлидир.

Давлат рамзлари ижтимоий – сиёсий феномен сифатида ўзида жамиятнинг, тарихий даврнинг, маълум бир вақтнинг табиатини мужассам этади ҳамда тарихий ўтмишни ранг-барангликда ўрганиш имконини бериб, халқнинг маданияти, сиёсий ҳокимиятнинг хусусиятини кўрсатиб беради. Шу жиҳатдан ўзбек давлатчилиги тарихининг турли даврларида қўлланилган ҳокимият рамзларини тадқиқ этиш, уларнинг келиб чиқиши, ҳуқуқий мустаҳкамланиши, ривожланиши ва улардан фойдаланиш тажрибаларини ўрганиш давлатчилик тараққиёти тарихининг ўзига хос жиҳатларини тушунишда муҳим аҳамият касб этади.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола илмий мушоҳада, қиёсий-мантикий таҳлил методлари, тарихийлик, холислик принциплари асосида ёритилган бўлиб, ўзбек давлатчилигининг ҳокимият белгилари ҳамда рамзларининг вужудга келиши ва тараққиётини ўрганишга бағишланади. Тадқиқот юзасидан олиб борилган кузатувларимиз, масала геральдик нуқтаи назардан ўрганилмаганлиги кўрсатади. Археологик, нумизматик ва ёзма манбалар асосида турли даврларда қўлланилган ҳокимият белгилари ва рамзларига оид айрим хориж ва маҳаллий тадқиқотлар мавжуд. Хусусан, нумизматик материаллар, яъни тангалар бўйича олиб борилган тадқиқотларда давлатчилик рамзлари - тамға ва сулола белгилари акс этган бир мунча маълумот берилган [1].

Дастлаб хусусий мулк ва уруғ-оила белгиси бўлиб хизмат қилган айрим белгилар кейинчалик умумий қарашларни уйғунлаштирган ягона ҳукмдорлик рамзига айланиб бориш жараёни тамғаларнинг шаклий ва мазмуний ўзгаришларида кузатилади [2]. Жаҳон тарихининг қадимги даврида давлатчилик рамзларидан бири бўлган туғлар ва байроқларнинг вужудга келиши ва тараққиёти айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган [3].

Мавжуд манбаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ўзбек давлатчилигининг узоқ тараққиёти даврида *тамға, туг, байроқ, тахт, тоғ, муҳр* ҳамда *ноғора (табл)* каби асосий ҳокимият рамзларининг мавжудлиги узоқ ўтмишимизнинг шонли саҳифаларидан дарак беради.

3. Тадқиқот натижалари:

Европа давлатларидан фарқ ўлароқ, қадимги Шарқда давлатлар жамоа мулки асосида шаклланган. Бундай хусусият жамоа танлаб олган ҳукмдор жамоа ер-мулкининг эгасига айланганини таъминлаган. Бунда ер-мулк ҳукмдор шахсига эмас, балки ҳукмдор лавозимига тааллуқли бўлган. Табиийки, бундай шароитда давлат мулкини ажратиб турувчи расмий белгиларга эҳтиёж сезилган.

Марказий Осиё туркий халқлари наслдан наслга қолувчи мулк, давлат нишони, давлат рамзи ва белгисини билдирувчи белгиларни “тамға” деб аташган. *Тамға* – турк-мўғул чорвадор қавмларда хусусий мулкнинг кенг тарқалган белгиси бўлиб, дарахтларга, қурол-яроғларга, тери (хайвон териси) ва бошқаларга қўйилган. Масалан, чорвачиликда қорамол, отларга ва паррандаларга махсус белги (нишон) босилган [4].

Маҳмуд Қошғарийнинг луғатида тамға сўзи қабилаларнинг хусусий мулклари бўлмиш чорва молларига қўйиладиган мулк белгиси; давлат нишони, белгиси сифатида олтин тангларга урилган тамға; қулдорларнинг ўз қулларига босадиган хусусий тамғаси ҳамда ҳукмдорларнинг авлоддан авлодга қолувчи хонлик, ҳукмдорлик белгиси, давлат, сулола рамзи каби маъноларида келтирилган [5].

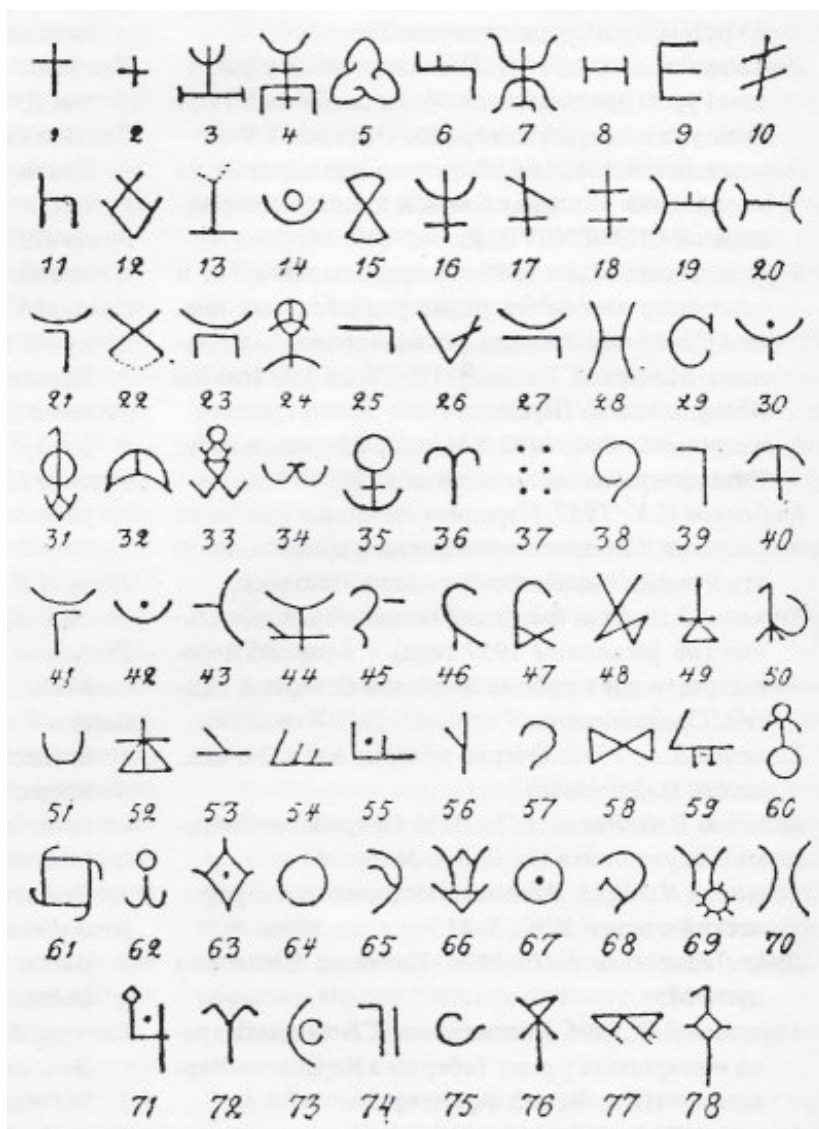
Ҳар қандай белгилар тизими сингари тамғалар ҳам ахборот етказиш вазифасини бажарган, ёзувнинг пайдо бўлиши билан унинг қўлланилиш соҳаси торайиб борган. Тамғаларнинг кейини эволюцияси геральдика (тамға – ўзига хос “терблар”), диний (тамға-муқаддас тимсоллар), ҳуқуқий (тамға – “факсимиле”, мансубликни, эгаликни тасдиқлаш белгиси) ва анъанавий – маиший (тамға – нақш элементи) соҳалар билан боғлиқ бўлиб ривожланди [6, Б.75-86].

Тамғаларнинг дастлабки кўриниши содда геометрик шакллардан (доира, квадрат, учбурчак, бурчак ва ҳ.к.), пиктограммалар, хайвон ва қушлар тасвирларидан иборат бўлган. Кўпчилик тамғаларга тотемистик хайвонлар тасвири туширилган.

Одатда, маълум уруғ авлоди ўз аجدодларидан тамғани мерос қилиб олган ва унга қўшимча белги қўшган ёки уни ўзгартирган. Тамғалар уруғнинг умумий мулки бўлган уй хайвонлари ёки уруғ вакиллари ишлаб чиқарган буюмларга босилган.

Маълумки, қадимда кўчманчи ҳамда ярим кўчманчи халқлар от, туя ва йирик шоҳли молларга тамға босганлар, ҳар бир қабиланинг махсус тамғаси бўлган. Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарида келтирилишича, тамға афсонавий Ўғузнинг ўғли Кунхон даврида жорий этилган. Кунхоннинг вазири Арқил хожа Ўғузнинг йигирма тўрт набирасининг ҳар бирини алоҳида ўлкага тайинлаб, уларга лақаб ҳамда бошқаларниқидан ажратиб ола билиши учун чорвасига босадиган тамғалар белгилаган [7, Б.54]. Абулғози Баҳодирхон ўзининг “Шажарайи тарокима” асарида Ўғузхон набираларининг тамғаларида акс этган тотемлар - шунқор, бургут, укки, қарчиғай, турунбой, лочин, хумой, туйгун, қарға қабилар ҳақида маълумот берган [8, Б.36-37].

Бироқ тамғалар фақатгина хусусий мулк белгиси бўлибгина қолмасдан, уруғ-оила белгиси сифатида ҳам хизмат қилган. Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, “Турклар аслида йигирма қабиладир. ...Ҳар бир қабиланинг саноксиз аллақанча уруғлари бор. Мен буларнинг асосини, яъни она уруғларини ёздим, шаҳобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғлар ҳам, уларнинг молларига қўйилган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда буларни билишга эҳтиёж бор эди” [5, Б.69]. Олим ўз асарида жами йигирма битта қабиланинг тамғаси ҳақида маълумот келтиради ва бу тамғалар уларнинг моллари ва подаси белгиси бўлиб, моллари аралашиб кетганда ҳар қабил а ўз молини шу тамғалардан айириб олишини таъкидлайди [5, Б.91].

Қадимги турк тамгалари

Уруғ ёки қабилавий мансублик белгиси бўлган тамгалар ва тамғасифат белгилар ўз хусусиятига кўра, муҳим тарихий манбалар сифатида ўрин тутadi. Ўзбек давлатчилиги тарихида баъзи қабилаларнинг босиб ўтган йўлини ўрганиш ва уларни компонент сифатида у ёки бу халқнинг шаклланишида қатнашганлиги ва ролини аниқлашда тамға белгилари катта тарихий аҳамиятга эга. Хусусан, ўрта асрларда ўзбек халқининг сиёсий ва этник жараёнларида муҳим рол ўйнаган қанғарларнинг ҳам тамгалари бўлган. Манбаларда айтилишича, қанғиларда икки хил тамға бўлиб, биринчиси, тўғри чизикдан (/) иборат бўлган ва “қовурға”, “косов” ёки “алиф” деб аталган. Бу хилдаги тамға ўзбек ҳамда қорақалпоқ халқи таркибидаги кипчоқларда ҳам бўлган. Қанғиларнинг иккинчи тамғаси “қўш алиф”, “икки қовурға” ёки “қўш тамға” (//) деб номланган. Ана шу хилдаги тамға бошқирд қанғиларининг ҳам тамғаси ҳисобланган. Қорақалпоқларнинг қўнғирот ва ўзбек қанғли уруғларидан бирининг номи “қўштамғали” деб аталган [9, Б.131-132]. Бу этнонимлар ўз номларини тамға белгисидан олганлигини кўрсатди.

Давлатчилик тараққиёти тамгаларнинг ҳукмдор лавозими белгиси сифатида аҳамиятини таъминлади. Тамгалар турли давлатларда байроқ, давлат муҳри, танга пуллари, давлат ёрлиқлари, давлат уловлари ва бошқа жойларда тасвирланиб, давлатга тегишлилик жиҳатларини англатиб борди. Шунинг учун ҳам “тамға” атамаси туркий халқларда давлат муҳри, давлат ҳисобига ундириладиган солиқ, уловларга қўйиладиган тамға [10, Б.1003-1004] ва бошқа давлатга тегишлилик маъноларида қўлланилган. Маҳмуд Қошғарий туркий тиллар луғатида тамғанинг расмий маъноси, яъни ҳукмдор хонлик тамғасига эга деган

тушунчани, “тамға”- шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри” деб баён қилган [5, Б.400]. Муаллиф хоннинг тамғаси, давлат нишони, давлат белгиси маъносини билдирувчи туғрағ сўзини ҳам келтириб, унга “хоннинг муҳри” деб изоҳ берган.

Тамға ёрдамида давлат ҳокимиятининг ягоналиги ва мустақиллиги расмий ифодаланган. Тамғалар, кейинчалик, Қорахонийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар даврида рамзий белгилар сифатида хизмат қилди.

Мирзо Улуғбекнинг “Тарих-и арбаъ улус ” асарида келтирилишича, қадим битикларда турк – мўғул миллатларининг афсонавий волидаси, дея тилга олинувчи Аланкува авлодидан бўлган Туминахон подшоҳнинг Қўйлу ва Қочувли исмли эгизак фарзандлари бўлган. Фарзандлари хоҳишига кўра, Туминахон Қўйлу авлоди хон ва Қочувли авлоди лашкар амири бўлишини васият қилади. “Бу васият қилинган қонун бўлади. Авлодларга ва наслларга, улар авлоддан-авлодга ҳар кишики, туғилгай шу йўриққа риоят қилмоғи лозим. Шу мазмунда бир фаслни уйғур хати билан у борада рақам қилдилар. Ҳам шахзода ўз имзосини унга қўйишди. Уни Туминахон сулоласи тамғаси билан муашшаҳ этилиб, хазиначига топширдилар” [7, Б.75-76].

Гуюкхоннинг муҳри

Рис. 108. Медные хорезмийские монеты. Топрак-кала.

Хоразм мис тангалари. Тупрокқалъа

хавзасидаги Самарқанд, Панч, Маймурғ, Иштихон, Кабудон, Кушония ҳукмдорликлари ҳамда Қашқадарё дарёси хавзасидаги Кеш ва Нахшаб ҳукмдорликларини ўз ичига олган Суғд конфедерацияси таркибидаги ҳукмдорликлар ўз ички бошқарувида ўзаро нисбий мустақил бўлишган. Уларнинг ҳар бири ўз бошқарув маркази – пойтахти, ҳукмдор сулоласи, ташқари ҳокимият рамзлари (танга, тамға ва ҳ.к.), қўшини каби ҳокимият хусусиятларига эга бўлишган [12, Б.68-69]. Суғд конфедерацияси ҳукмдорликларининг қарийб барчасида танга зарбининг йўлга қўйилиши нафақат иқтисодий зарурият билан боғлиқ бўлмай, балки ҳамма даврларда бўлгани каби пул зарб қилиш маълум маънода давлат мустақиллигини ҳам ифодаларди. Айнан шу сабабли илк ўрта асрларда мамлакатимиз худудида зарб қилинган тангаларда ҳар бир ҳукмдорнинг ўзига хос белгиси – тамғалар акс этган. Нафақат воҳа ҳукмдорликлари, ҳатто конфедератив шаклдаги ҳукмдорликлар таркибидаги майда ҳокимликлар ҳам ўз тамғаларига эга бўлиб, улар нафақат тангаларда, балки сопол ва металл буюмлар сиртида ҳам ўз аксини топган.

Шулардан бири м.а. V-VI асрларда Самарқанд ҳокимларининг тангаларига туширилган

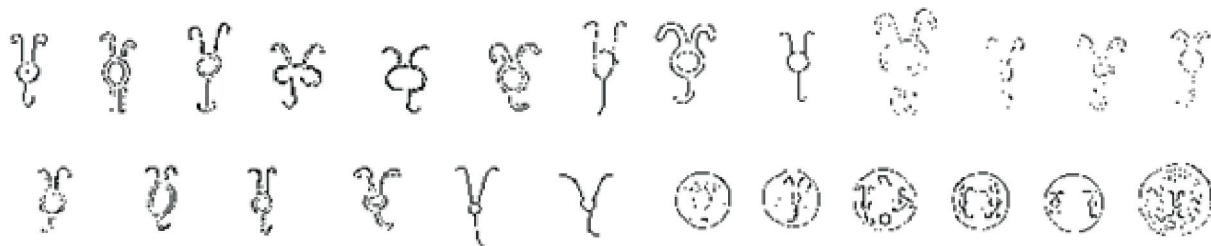
Асарда бу ҳужжат “Туминахон ол тамғаси” деб аталади. Мирзо Улуғбекнинг маълумот беришича, Чингизхон ўзи хонлик қилган барча ҳудудларни тўрт улусга ажратиб, ўғли Чигатойни Мовароуннаҳр ва бир қатор бошқа ҳудудлар ҳукмдорлигига тайинлаб, Қорачор нўённи лашкарбошилиққа қўяди. Шунингдек, ўғли Чигатойга “Туминахон ол тамғаси”га риоя этишни тайинлайди [7, Б.200].

Бу ўринда ол тамғани қизил муҳр, яъни олий ҳукмдор муҳри сифатида таърифлаш жоиз. Гуюкхон томонидан Рим папаси Иннокентий IV га юборилган мактубда эски уйғур тилида битилган муҳр айнан шундай кўринишда бўлган [11].

Ҳукмдорлар рамзи бўлган тамғаларни турли даврларда зарб этилган тангаларда ҳам кўришимиз мумкин. Ўрта Осиё давлатларида зарб қилинган тангаларда ҳокимият белгиси бўлган – тамға ва сулола белгиларининг кенг ёйилиши давлат ҳокимиятининг барқарор ва анъаналарга эга бўлган хусусиятидан далолат беради [12, Б.51]. Жумладан, Хоразмда давлат рамзи бўлган танганинг орқа томонида отлик суворий тасвири ва лотинча “S” харфига ўхшаш Сиёвушийлар тамғасининг берилиши бу ерда сулолавий бошқарувнинг анъанавий бўлганлигини кўрсатади.

Суғд, шубилан биргатурк–суғд бронзатангаларида акс эттирилган тимсоллар ўзининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Илк ўрта асрларда Зарафшон дарёси

ва илмий адабиётларда “самарқанд” белгиси ёки “Ҳ -сифат” белги, S 2 тамға деб ном олган рамздир. Ушбу тамғанинг бир оз ўзгартиришлар киритилган турли вариантлари бир неча асрлар давомида Суғд тангаларида зарб этилган.

Аслида майян бир тамға бирор бир ҳукмдорликни ифодаловчи рамзий белгига айланган бўлса-да, уларни бирон-бир мамлакат ёки ўлканинг қадимдан ўзгармай келган анъанавий нишони (герби) деб бўлмайди. Чунки минтақадаги сиёсий вазият билан боғлиқ ҳолда ҳар бир даврда ўзига хос рамзий белгилар бўлиб, бир-биридан фарқ қилган. Хусусан, Кушон салтанати ва Қанғ давлати давридаги тамғалар билан илк ўрта асрлардаги тамғалар орасида анча фарқлар бор. Илк ўрта асрларга келиб, воҳалардаги ҳар бир ҳукмдорлик ўзига хос тамғага эга бўлган. Бу даврга хос тамғаларни бирор-бир давлатнинг эмас, у ерни бошқариб турган сулоланинг рамзий белгиси сифатида баҳолаш мантиқан тўғри ҳисобланади [13, Б.70]. Муайян ҳукмдорликда мавжуд сулола вакили ўзидан олдин ҳукмронлик қилган аجدодидан ҳокимиятни мерос қилиб олар экан, анъанавий тамғага бирор-бир қўшимча белги илова қилгани кўзга ташланади. Бу асосан илк ўрта асрларда Суғд ихшидлари, Панч ҳукмдорлари тамғаларига хос.

Қадимдан ҳокимият рамзларидан бири сифатида туғлар жуда муҳим рол ўйнаган. Туғ – мусулмонларнинг ёғоч дастага ўрнатилган қўтос, ҳўкиз ёки от думидан ва ярим ой тасвиридан иборат байроқсимон белгиси (қадимдан Шарқ мамлакатларида ҳукмдорлик, беклик ва ҳ.к. белгиси ҳисобланган) [14, Б.224].

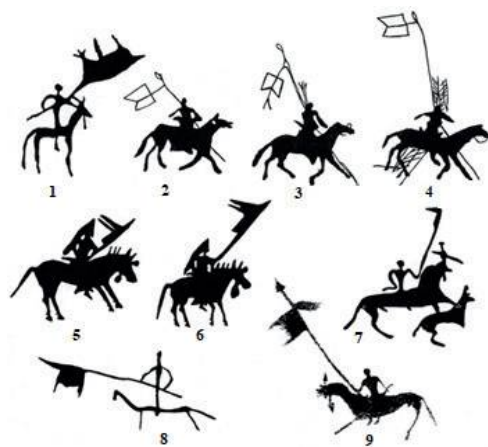
Баъзи этимологлар туғ атамасининг илдизини *tuğ* “тиқик, тикилган” деб талкин қилади, баъзилар эса хитойча ва мўғулча этимонлар қидиради. Туркий тилларда “*boñuq*” атамаси ҳам мавжуд бўлиб, хон чодирида турадиган, ҳокимиятни ифодалайдиган расмий ҳокимият рамзини аңлатган. У одатда узун ёғоч бошига осилган от думидан иборат бўлган. Думлар сони биттадан тўққизтагача бўлган (тўққиз муқаддас сон ҳисобланган). Ушбу атама Салжукийлар даврида кенг қўлланилиб, улардан Европа халқларига “бунчук” тарзида кириб келган. Ҳозир у “мунчоқ” шаклида (бошқа маънода) ўзбек тилида ишлатилади.

Энг қадимги туғ тахминан м.а. 3000 йилга оид бўлиб, 1972 йилда Кхабис (Эрон)да топилган. Ушбу туғ 23х23 ўлчамли металдан тайёрланган бўлиб, унда бургут, иккита шер, илоҳа, учта аёл ва ҳўкиз тасвирланган [15, Б.13].

Таникли олим А.П. Окладниковнинг фикрича дашт қабилаларининг илк байроқлари (туғлари) Олд Осиёдаги сингари ёғоч даста тепасига илинган бирор жонивор тасвирланган учликдангина иборат бўлган [16, Б.148]. Бу учликлар (тожи туғ) мис ёки бронзадан тайёрланган.

Анъанавий қадимги туғлар узун таёққа маҳкамланган от думи ёки бир тутам от ёлидан иборат бўлган. Марказий Осиёнинг айрим ҳудудларида (Тибет ва унга туташ ҳудудлар) қўтос думи ҳам қўлланилган. Кейинчалик туғларга қўшимча равишда турли ҳажмдаги мато парчалари, тасмалар илинган.

Манбаларда қайд этилишича, суворий от чоптириб бораётиб туғни кўтарганда ҳаво махсус ясалган тешиқдан ўтиб, бўри увиллашига ўхшаш овоз чиқарган. Туғга илинган мато хитойликларга ўхшаб, енгил матодан тайёрланган ва ҳаво билан тўлганда туғни учиб бораётган аждарга ўхшатган.

Қозоғистондаги Тамғали (1,2,3,9), Эчкиўлмас (4,5), Ой-ййлов (6,7) петроглифларидаги байроқдорлар тасвири

Бўри бошли турк туғларига ўхшаш байроқлар Рим императори Флавий хизматида бўлган қадимги юнон тарихчиси ва географи Арриан томонидан 135 йилда тасвирлаб берилган: “Скиф ҳарбий белгилари мутаносиб узунликдаги таёқларда ҳилпираб турган аждар кўринишидадир” [17, Б.14]. I асрда рим шоири Валерий Флакк ўзининг “Аргонавтика” поэмасида скифларнинг аждар тасвири туширилган ўзига хос ҳарбий белгиларини тилга олган.

Бўри бошли туғлар бўрини ўз тотеми – илк аждоди деб ҳисоблаган кўплаб туркий давлатлар ва халқлар томонидан қўланилган. Жумладан, олтиндан ясалган бўри қалласи тамғаси туркларнинг байроғида ўз аксини топган. Н.Я. Бичурин туркларнинг келиб чиқиши ҳақида келтирган иккита ривоятда ҳам урғочи бўри тилга олинган [18, Б. 220-221]. Ғарбий Хун хонадонининг душманлар ҳужумидан сўнг тирик қолган ягона бола ва урғочи бўридан тарқалган авлоди вакили Ашина “ўзининг келиб чиқишидан хотира сифатида ўз қароргоҳи дарвозасига бўри қалласи туширилган байроқ тиклаган”. Байроқлардаги тасвир туркийлар ўзларининг илк аждодини ўзга олам – осмон билан боғланганликлари рамзидир [19, Б.16].

Қадимги турклар туғларни уруғнинг руҳи, янада аниқроғи руҳнинг макони деб ҳисоблашган ва уни муқаддас тимсол сифатида эъзозлашган. Туғлар кўчманчилар ҳарбий анжомларининг ажралмас қисми саналган, ҳар бир уруғ ўз туғига эга бўлган. Масалан, жузларда ҳарбий ва маъмурий бирлик – минг кишидан иборат бўлиқда ҳар юз киши ҳисобига биттадан, жами ўнта туғ бўлиб, ҳар бир туғнинг ўз бошлиғи бўлган [20, Б. 15].

Туғлар туркий халқларда ҳукмронлик рамзи саналган. Маҳмуд Қошғарийнинг маълумот беришича, Қорахоний ҳукмдорлар “тўққиз туғлик хон” ёки ҳоқон унвони билан улуғланган. “Хоннинг юқори мартабаси тўққиз билан фаол қилинади, яъни қарамоғида шаҳар ва ўлкалар ошиб кетса ҳам, туғ тўққиздан оширилмайди. Хон туғлари тўқ сарик, рангли шоҳи ёки ипак матодан қилинган” [5, Б.440]. “Тўққиз туғли хон” ҳақида гап кетганда энг қудратли хонлар тушунилган [21, Б.90].

«Бобурнома»га ишланган миниатюра

Туғлар ҳарбий бўлинмаларда ҳам қўлланилиб, ҳар қайси ҳарбий қисмнинг махсус тамғалари билан ифодаланган. Шунга кўра қуйидаги лавозимлар вужудга келган: туғлуқ – “туғ эгаси”, тўқсоба – “ўз туғига эга бўлган ҳарбий қисм бошлиғи” [22, Б.86].

Туғлар ҳокимият рамзи сифатида хизмат қилган. Афросиёбдан топилган Самарқанд ихшиди Вархуман (Авархуман)нинг VII асрга оид саройи деворидаги суратлардан бирида подшо тахтиравонда ўз аъёнлари, унга тобе ихшид ва ихшидликларнинг ҳокимлари билан элчиларни қабул қилаётгани тасвирланган. Тахтиравон яқинида ўн битта туғ тасвирланган, улар Вархуманга тобе 11 ҳокимлик ёки кўшин бўлинмаси рамзи деб тахмин қилинади [23, Б.77]. Суратлардаги кўпчилик суворийлар ҳам қўлларида туғлар билан тасвирланган.

Академик А.Асқаровнинг фикрича, суратда Вархуман атрофида унинг яқинлари, унга тобе 11 та рустак ихшидлари ва уларнинг туғлари (байроқлари) тасвири чизилган. Бир қатор қилиб, тик териб қўйилган 11 байроқ дасталари қизил лента билан бир-бирларига рамзий боғлаб қўйилган. Ушбу манзара Марказий Суғдда 11 та ихшидликлар бўлганлиги ва уларнинг Самарқанд ихшиди (подшоси) Вархуман бошчилигида “Суғд давлат конфедерацияси” тузилганлигидан далолат беради [24, Б. 369].

Мўғулларда туғ илоҳийлик касб этган. Чингизхоннинг тўққизта кўтос думи боғланган

оқ туғи император аймоғи, олтин аймоқнинг кўриқчи-руҳи - сулденинг рамзи ва макони саналган [25, Б. 245]. Джованни Плано Карпинининг ҳамроҳи, поляк монахи Бенедикт 1246 йилда Чингизхоннинг невараси Гуякхоннинг тахтга ўтириш маросимини таърифлар экан, ҳоқон эълон қилинган, йиғин устида кўтарилган тўққиз туғли оқ байроқ “сулде” ва унинг атрофидаги пастроқ яна саккиз туғ ҳақида маълумот беради [26, Б. 774-779].

Мирзо Улуғбек ҳам Чингизхоннинг оқ туғи ҳақида қуйидагича маълумот беради: “Сохибқирони Темучин амри билан унинг даргоҳига коҳину аслзодалар йиғилди. Шоҳ қурултойига келдилар. Ҳар томонда сипоҳийлар саф тортишди. Кўрага сози ва буғчи дамидан, туғчи кафидан (туғ) тушиб кетди. Оқ туғ тўққиз поя юқори кўтарилди. У нур сочувчи офтобдек дарвозадан товланади. Бахти бедор Темучин саодатли тож кийиб тахтга ўлтирди” [7, Б.98-99].

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг дунёга машҳур “Бобурнома” асарида туғлар билан боғлиқ қизиқарли мўғул одати тасвирланган: “Мўғул дастури била туғ боғладилар. Хон оттин тушти. Тўккуз туғни хоннинг олдида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта илигига бир узун окбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг тутасидан қуйроқ боғлаб, туғнинг йиғочининг остидан олиб келтуриб, бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир тукқа боғлагон бўзнинг учини мен босиб турдим. Яна бир бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлагон ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб тукқа боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сорига қимизлар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар. Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб ушмунча черик даврин чопадурлар” [27, Б.90]. Бу мисол мўғул ва турклар анъаналарида туғнинг муқаддаслиги ва халқнинг ҳамда қўшининг ҳимоячиси сифатидаги аҳамиятини кўрсатади.

Қадимда қўлланилган туғлар кейинчалик давлат байроқларига, тамғалар давлат гербларига асос бўлган. Баъзан уларнинг уйғунлашган ҳолда биргаликда қўлланилганлигини кўриш мумкин. Масалан, *Амир Темур* тамғасидаги уч халқа тасвири унинг байроғида ҳам акс эттирилган.

Жуда қадимги даврлардан бери қўлланиб келинаётган рамзлардан яна бири байроқлардир. *Байроқ* - ёғоч ёки металл дастага, сим ёки чилвирга мустаҳкамланган, бир ёки бир неча рангли, давлат, ташкилот, уюшма, ҳарбий қисм ва ш.к. ларга қарашлиликни ифодаловчи герб, эмблема ва бошқа рамзий белгилар, безаклар тсвири туширилган муайян ўлчамдаги мато [28, Б.143]. Улар турли даврларда туғ, алам, ялов каби номлар билан атаб келинган ва турли кўринишларга эга бўлган.

Бугунги кунда кенг қўлланилаётган “байроқ” сўзининг қадимги шакли – *batraq/batruq*, “ботмоқ, ботирмоқ” ўзагидан келиб чиққан. Туркияда худди шу тушунчани ифодалайдиган бошқа сўз – санжоқ сўзи қўлланилган. Унинг ўзаги ҳам “санчмоқ” сўзидан келиб чиққан [29, Б.212-214]. Демак, байроқ, санжоқ жанг чоғида кўтариб юрилган ва ғалаба қозонилиши билан тикиб қўйилган. Ялов атамаси эса “*yalmaq*”, яъни қилпирамоқ сўзидан райдо бўлган. У одатда жангларда кўтариб юрилмаган, узун найзага илинмаган, калта таёққа мустаҳкамланиб, ўтовлар ва бинолар тепасига осиб қўйилган.

Илк байроқлар м.а. III-II минг йилликлардаёқ вужудга келган. Байроқлар энг кўп қўлланилган соҳа - ҳарбий соҳа бўлган. Улар ҳарбий тўқнашувлар чоғида қўшин жойлашувининг ва кемалар мансублигини англатишнинг визуал воситаси сифатида кенг қўлланилган. Байроқлар ёрдамида хабарлар берилган, дўстларни душмандан ажратишган, эгаларининг мавқеи ва даражасини аниқлашган. Ҳарбий байроқлар тасвирларини қадимги санъат ёдгорликларида акс этган жанг сахналарида учратиш мумкин. Масалан, бугунги кунда Эрмитажда сақланаётган VI-VIII асрларга оид Хоразм қумуш идишидаги қасрни қамал қиладиган қўшин тасвирида турли байроқлар ва туғларни кўриш мумкин [32, Б. 216].

Байроқ – муқаддас рамз, сиёсий ва ҳарбий бирлик тимсолига айланган. Мўғулларнинг қарашларига кўра, агар байроқ ўғирланса, душманга қарши туришнинг иложи бўлмаган. Арабларда эса байроқ шайхнинг чодирда сақланган, байроқнинг ўғирланиши шайх ҳокимиятининг қулашига тенг бўлган. Тан ва илк Сун сулоласининг ҳарбий қонунлари тўпланган “У цзин цзун яо” хитой ҳарбий трактатига кўра байроқ ёки ноғоранинг йўқотилиши ёки уларнинг душман томонидан эгаллаб олиниши учун бутун бўлинма қатл этилган [33, Б.91].

Ўрта Осиёда ҳам байроқларнинг пайдо бўлиши жуда қадимги даврларга бориб тақалади. Юртимизда вужудга келган энг қадимги давлат бирлашмаларидан бири бўлмиш Бактрия (Бахди) “Авесто”нинг “Видевдот” қисми 1-фрагардида “минг туғли - минг байроқли (хазахра драфша)” деган таъриф билан тилга олинган [30, Б.10]. Бундан ташқари “Авесто”да “шамолда ҳилпираган байроқлар –“гаош драфша-“, “қонли ва кенг яловин баланд кўтарган кўшин”, “ёвнинг туғи” кабилар тилга олинган [31, Б.11, 81]. “Авесто” да “драфшā-” , суғдча “рδ’шп” ва бактрийча “лафо” эквивалент сўзлар сифатида байроқ, туғ маъносида қўлланилган.

Давлатчилик асосларининг ривожланиб, мустақамланиб бориши билан байроқлар ҳокимият рамзларига айланиб борган. Давлат мустақиллигини ифодалашда давлат байроғининг муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Жумладан, Хитой манбаларида ёзилишича, Турк хоқонлиқларининг кучайиб бораётганлигидан хавотирга тушган Хитой императори уларни ўзаро уруштириш мақсадида Шарқий Турк хоқони вассали ҳисобланган Ғарбий Турк хоқонига олий ҳокимият рамзи – учиди олтин бўри боши ҳайкалчаши туширилган байроқ дастасини совға сифатида юборади ва уни Шарқий хоқонликка вассал бўлмаган суверен давлат бошлиғи сифатида тан олганлигини рамзий эълон қилади [34, Б.196-197]. Хитойнинг туркий давлатлар бирлигини бузишга қаратилган ушбу сиёсати икки хоқонлик ўртасида урушни келтириб чиқаради. Охир - оқибат узоқ давом этган урушлардан кейин ҳолдан тойган Шарқий хоқонлик кучсизланиб, Хитойга қарам мустамлакага айланиб, Ғарбий хоқонлик мустақиллигини сақлаб қолган бўлса-да, заифлашган эди.

Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида темирчи Кова ўзининг чарм пешбандидан қилинган байроқ остида халқни мустабид ва золим Заҳҳокка қарши курашга кўтарганлиги ва у кейинчалик Каёнийлар байроғига айлангани баён этилган. Унда темирчи Кованинг байроғи “шоҳ байроқ аталиб, зардан безалгани, гавҳару олмосдан мунчок қадалгани, иқбол туғининг бир томони сарик, кўк, бир ёғи қизил рангда” эканлиги қайд этилган [35, Б.105-107].

Сомонийлар давлатида ҳам ҳокимият рамзи сифатида байроқдан фойдаланилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида Бухоро аҳлининг Самарқандга Наср ибн Аҳмад ибн Асад ас-Сомонийга Бухорога амир юборишини сўраб мурожаат қилганликлари баён этилган. Наср ибн Аҳмад ўз биродари Исмоил ибн Аҳмадни Бухорога юборади. Амир Исмоил Карминага етгач, бир неча кун у ерда туриб, Бухорога, Бухоро амири Хусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийга элчи юборади ва амир Исмоил Бухорога амир, Хусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийнинг эса унга халифа бўлишига қарор қилинади. Амир Исмоил Хаворижийни ўзига халифа тайин қилганлиги ҳақида фармон билан байроқ ва сарпо юборади. Хаворижийни шу байроқ ва сарпо билан Бухоро шаҳрида айлантирадилар [36, Б. Б.148]. Асрий давом этиб келган давлатчилик анъаналари кейинги ўрта асрлар тарихининг ривожланган босқичларда янги кўриниш ва мазмун билан бойитилиб борилган.

4. Хулосалар:

Мавзу юзасидан масалани ўрганиш натижаси бир қатор хулосаларга олиб келди:

- қадимда эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи мулк ва мулкчиликнинг бир неча шакллари пайдо бўлган, кузатувларимиз ўз навбатида ушбу эгалик ҳуқуқини акс эттирувчи белги сифатида қўлланилган тамғаларнинг турли хил бўлганлигини кўрсатади.

- ўрта асрлар даврига келиб иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар туғларнинг ранг баранг бўлишини таъминлаши билан бир қаторда, жамиятда туғдорларнинг ўрнини мустақамланиб боришига таъсир кўрсатди, туғ эгаларининг давлат бошқарувидаги вазифалари алоҳида белгилаб берилди ва саройнинг муҳим лавозимларига айланди.

- кенг қўлланилган ҳарбий соҳадаги байроқлар қўшин жойлашувининг ва ҳаракатларининг визуал воситаси вазифасини ўтаганлиги ва манбаларда қайд этилган ҳарбий бирлик тимсолига айланганлиги намойён этилди.

- давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши оқибатида тамғалар, туғлар ва байроқлар бири иккинчисидан фарқ қилиб бориб, ҳукмдорларнинг авлоддан авлодга қолувчи ҳукмдорлик белгиси, давлат, сулола рамзилари шаклан ва мазмунан янгича тус олганлиги кузатилди.

- геральдик нуқтаи назардан ўрганилган давлат рамзий белгиларининг таркибий тузилиши ва унинг моҳияти ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб

хизмат қилади, кичик белги бўлиб кўринган тамға, туғ ва байроқ тарихий кечмишимиздан гувоҳлик бериши билан бир қаторда, мавжуд бўлган давлатларнинг сиёсий жиҳатдан мустақиллигини ва мустақамлигини белгиловчи муҳим омил эканлигини кўрсатди.

Иқтибослар/ Сноски/References:

1. Lane-Pool S. Catalogue of the Oriental Coins in the British Museum. Vol. 8. L., 1877; Masson M.E. Istoricheskij etyud po numizmatike Dzhagataidov (Po povodu Talasskogo klada monet XIV v.) //Trudy Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo universiteta. Arkheologiya Srednej Azii. Vyp. IV. – Tashkent, 1957. S. 41–108; Smirnova O.I. Dvugorbyj verblyud na sogdijskikh monetakh // Strany i narody Vostoka. Vyp. XXV. Geografiya. Etnografiya. Istoriya. – M.: Nauka, GRVL, 1987. – S. 142–148; Smirnova O. I. Zagadochnaya nadpis` na monetakh iz Varakhshi // Pis`mennye pamyatniki i problemy istorii kul`tury narodov Vostoka. XVI godichnaya nauchnaya sessiya LO IV AN SSSR (doklady i soobshheniya). Chast` 2. – M.: Nauka, GRVL, 1982. S. 143–145; Nastich V.N. Hudozhestvennoe oformlenie musul`manskik monet: narushenie zapreta? // Gorodskaya khudozhestvennaya kul`tura Vostoka. – M., 1990. – S. 129–149; Nastich V.N. Svidetel`stvuyut monety (byl li v islame zapret na izobrazheniya zhivyykh sushhestv?). Chast` 2 //Sovremennyy islam. – M., 2012, №2. – S. 48 – 51; Kamyshev A.M. Klady mednyh monet Timuridov i Shejbanidov. – Samarkand: MICAI, 2013; Tuhtiev I. Temur va temurijlar sulolasining tangalari. – Toshkent: U`zbekiston, 1992; G`oyibov B. Ilk o`rta asrlarda Sug`d konfederatsiyasining ayrim xususiyatlariga doir // Sharqshunoslik, 2014. №2. – B. 68-69
2. Shoniyozov K. Qang` davlati va qang`lilar. –Toshkent: Fan, 1990; Ol`hovskij V.S. Tamga (k funkcii znaka)// Istoriko-arheologicheskij al`manah. №7. – Armavir, 2001. – S. 75-86; Radlov V.V. Tamga // Opyt slovary tyurkskikh narechij. T.3. CH. 1. – S.Pb, 1905. – S. 1003-1004
3. Okladnikov A. P. Kon`i znamya na Lenskih pisanicah // Tyurkologicheskij sbornik. Vyp. 1. – M., 1951. – S. 143-154; Mahmudov Q. Turkiy bayroqlar ramzi // Fan va turmush, №12, 1989. – B. 20-21; Dmitriev S.V. Znamya v voenno-politicheskoy kul`ture tyurko-mongol`skikh kochevnikov // Zhurnal sociologii i social`noj antropologii. 2001. T. IV. №4. – S.89-102; Stepanchenko A. Boevye znamenaya kochevnikov severnogo Prichernomor`ya// <https://islam.in.ua/ru/istoriya>; Terleckij N.S. Nekotorye drevnie atributy musul`manskikh mest palomnichestva i pokloneniya (k voprosu o funkciyah i simvolizme tuga)// Elektronnyaya biblioteka Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN // <http://www.kunstkamera.ru>; Sovetova O.S., Muhareva A.N. Ob ispol`zovanii znamen v voennom dele srednevekovykh kochevnikov (po izobrazitel`nym istochnikam) // Arheologiya Yuzhnoj Sibiri. Sbornik nauchnykh trudov, posvyashchennyj 60-letiyu so dnya rozhdeniya V.V. Bobrova. – Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2005. – Vyp. 23. – S. 92–105.
4. O`zbekiston Milliy ensiklopediyasi. T.8. – Toshkent: “O`zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 704 b.
5. Mahmud Qoshg`ariy. Turkiy so`zlar devoni (Devonu lug`otit turk). T. 1. – Toshkent, 1960. – 450 b.
6. Ol`hovskij V.S. Tamga (k funkcii znaka)// Istoriko-arheologicheskij al`manah. №7. – Armavir, 2001. – S. 75-86
7. Mirzo Ulug`bek. To`rt ulus tarixi. – Toshkent: Cho`lpon, 1993. – 224 b.
8. Abulg`oziy Bahodirxon. Shajarayi tarokima. Nashrga tayyorlovchi: Q.Mahmudov. – T., 1995. – 167 b.
9. Shoniyozov K. Qang` davlati va qang`lilar. –Toshkent: Fan. 1990. – 167 b.
10. Radlov V.V. Tamga // Opyt slovary tyurkskikh narechij. T.3. CH. 1. – S.Pb, 1905. – S. 1003-1004.
11. [https://wikipedia.org/wiki/Imperatorskaya_pechat`\\_Mongolii](https://wikipedia.org/wiki/Imperatorskaya_pechat`_Mongolii)
12. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullayev Ye.V. Qadimgi O`zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – T.: Adolat, 2001. – B. 51
13. G`oyibov B. Ilk o`rta asrlarda Sug`d konfederatsiyasining ayrim xususiyatlariga doir // Sharqshunoslik, 2014. №2. – B. 68-69
14. O`zbek tilining izohli lug`ati. To`rtinchi jild. – Toshkent: “O`zbekiston Milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 372 b.
15. Spatkaj L. Gerby i flagi stran mira. Aziya. – Minsk: Amalfeya, 2017. – 418 s. [16] Okladnikov A. P. Kon`i znamya na Lenskih pisanicah // Tyurkologicheskij sbornik. Vyp. 1. — M., 1951. – S. 143-154

17. Arrian. Takticheskoe iskusstvo. / Per., komm., vstup. st. A. K. Nefyodkina. - SPb.: Fakul'tet filologii i iskusstv SPb GU; Nestor-Istoriya, 2010. – 286 s.
18. Bichurin N.YA. (Iakinf). Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. I. M.–L., Izd. AN SSSR, 1950. – 484 c.
19. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 276 b.
20. Gumilev L. Qadimgi turklar. – Toshkent.: Fan, 2007. – 500 b.
21. Bartol'd V.V. Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii, - Almati: Jalin, 1993. – 192 c.
22. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnyh otnoshenij v Buharskom hanstve. T. 2. - Tashkent: Fan, 1966. – 284 s.
23. Al'baum L.I. Zhivopis' Afrasiaba. –Tashkent: Fan, 1975. – 160 s.
24. Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. –Toshkent, 1914. – 670 b.
25. Grusse R. Imperiya stepej. Attila, CHingiz-han, Tamerlan. Perevod X. Hamraeva. – Almaty, 2006. – 592 s.
26. Recueil de voyages et de memoires de la Societe de Geographie de Paris. – Paris, 1839. – Vol. IV. – P. 774-779.
27. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. –Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 368 b.
28. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. – Toshkent: “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2007. - B.143
29. Mahmut Enes Soysal. Tarihsel süreçte bayrak ve sancaklarımız// A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 42. – Erzurum, 2010. – S.209-239
30. Avesta: “Videvdot” kitobi / M. Ishoqov tarjiması. –Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2007. – 100 b.
31. Avesto. Yasht kitobi. /M.Ishoqov tarjiması. –Toshkent:Sharq, 2001. – 127 b. [32] Tolstov S.P. Drevnij Horezm. - Moskva: Izdanie MGU, 1948. - 216 s.
33. Dmitriev S.V. Znamya v voenno-politicheskoy kul'ture tyurko-mongol'skih kochevnikov // Zhurnal sociologii i social'noj antropologii. 2001. T.IV. №4. – S.89-102.
34. Arsal S.M. Tyurkskaya istoriya i pravo. - Kazan', Fen, 2002. – 412 s.
35. Abulqosim Firdavsiy. Shohnoma. Birinchi kitob. –Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.
36. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy. Buxoro tarixi/ “Meros” turkumi. –Toshkent: Kamalak, 1991. – 336 b

ЎТМИШГА НАЗАР ЖУРНАЛИ

3 СОН, 4 ЖИЛД

ЖУРНАЛЬ ВЗГЛЯД В
ПРОШЛОЕ

НОМЕР 3, ВЫПУСК 4

JOURNAL OF LOOK
TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 4

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000